

Wanda Stec
Gdańsk

**Z zagadnień motywacji nazw roślin leczniczych
w języku polskim i rosyjskim: nazwy motywowane
warunkami środowiskowymi roślin**

Słowa kluczowe: nazwa, motywacja, nominacja językowa, nomenklatura botaniczna, rośliny lecznicze

Rośliny lecznicze to funkcjonalna grupa roślin, eksploatowanych zarówno ze stanowisk dzikich, jak i uprawnych, stosowanych w medycynie i weterynarii w celu leczenia i profilaktyki chorób (ze względu na zawartość substancji czynnych), a także wykorzystywanych w przemyśle spożywczym i kosmetycznym. Nazwy roślin leczniczych odznaczają się różnorodnością motywacji semantycznej, jednakże, jak nam się wydaje, wybór określonego modelu nominacyjnego nie jest przypadkowy – jest on wynikiem wyboru spośród istniejących cech, mogących być podstawą nominacji, takich atrybutów, które najlepiej oddają specyfikę nazywanej rośliny, wyróżniając ją spośród innych. Jednym z motywów nazwotwórczych są warunki środowiskowe związane z miejscem występowania roślin¹. Określają one stanowiska naturalne, czyli siedliska, w jakich dany gatunek występuje, a zatem rozwija się, rośnie i rozmnaża, które „charakteryzuje specyficzny układ warunków atmosferycznych, nazywany mikroklimatem, a także struktura i układ podłoża, w którym rosną” [Kozłowski 2009, 10]. Stanowiska sztucznie stworzone przez człowieka dla roślin leczniczych wprowadzonych do uprawy (siedliska

¹ Inne motywy nazewnicze cechujące nominację językową roślin leczniczych to: cechy morfologiczne (fizyczne) roślin, w tym oparte na podobieństwie, własności lecznicze (lub toksyczne), praktyczne wykorzystanie (pozamedyczne), pochodzenie geograficzne, specyfika wzrostu i rozwoju, przypisywane roślinom właściwości apotropeiczne, odniesienia do religii, mitologii, magii i obyczajów.

przekształcone), zazwyczaj także spełniają optymalne dla danego gatunku wymogi środowiskowe, uwarunkowane specyficznością jego rozwoju biologicznego.

Nazwy roślin leczniczych motywowane miejscem ich występowania mają charakter informacyjny, komunikują bowiem o wybranych atrybutach poszczególnych gatunków (a konkretnie o ich wymaganiach środowiskowych), w odróżnieniu od nazw neutralnych pod względem znaczeniowym. Dlatego też w pewnym sensie tego typu nazwy informacyjne, jako znaki językowe pełnią dwojaką funkcję – oznaczają i znaczą, bowiem poprzez swoją treść nie tylko identyfikują konkretne gatunki, zajmujące określoną pozycję w taksonomii roślin, ale i informują o swoistych własnościach desygnatu².

Autorka niniejszego artykułu stara się odpowiedzieć na pytanie: w jaki sposób obraz środowiska przyrodniczego, w którym żyją rośliny, wyrażony jest w ich nazwach, jakie elementy tego obrazu stały się podstawą onomazjologiczną nazw nadawanych roślinom przez człowieka? Dla przedstawienia tematu przeanalizowano wybrane nazwy roślin leczniczych w języku polskim i rosyjskim oraz – w celu dodatkowego porównania sposobu percepcji świata roślin, a także podobieństw i różnic w jego odzwierciedleniu w procesie nominacji językowej – w uniwersalnym dla nomenklatury botanicznej języku łacińskim, pełniącym rolę swoistego ‘tertium comparationis’. Wzięto pod uwagę różne typy nazw funkcjonujące w obiegu użytkowników języka polskiego i rosyjskiego – przede wszystkim dwuwyrazowe nazwy zwyczajowe (botaniczne narodowe), ale także niezwykle wyraziste i bogate, aczkolwiek problematyczne z punktu widzenia systematyki botanicznej nazwy ludowe (gwarowe, regionalne)³. W celu prezentacji zagadnienia w artykule

² Szczegółowo zagadnienie to omawia w swojej pracy Jadwiga Waniakowa, wyjaśniając koncepcje z zakresu znaczenia nazw i teorii nominacji, wywodzące się z semantyki językoznawczej oraz semantyki filozoficznej, a także przywołując i definiując aparat pojęciowy dotyczący kwestii konotacji i denotacji nazwy (wyrażenia) oraz ich odpowiedników – znaczenia i oznaczania, treści i zakresu, sensu i odniesienia, intensji i ekstensji i in. – zob. Waniakowa [2012, 63–66].

³ Zarówno nazwy roślin leczniczych, jak i opisy ich charakterystyki środowiskowej (siedliska roślinnego) przedstawiono, korzystając z podanych w bibliografii specjalistycznych pozycji z zakresu botaniki, zielarstwa i ziołolecznictwa. W celu wyjaśnienia niektórych z nazw lub ich części składowych poszukiwano się także pozycjami językoznawczymi (polskimi i rosyjskimi), w tym słownikami etymologicznymi. W trakcie poszukiwania polskich (w mniejszym zakresie rosyjskich) nazw ludowych oraz (częściowo) rozpatrywania ich motywacji semantycznej korzystano m.in. z opracowań książkowych J. Waniakowej [2012, 284 s.], K. Pastusiak [2007, 423 s.], H. Chodurskiej [2003, 399 s.]. Jak podaje J. Waniakowa, „literatura na temat nazw roślin jest niezwykle obszerna zarówno na świecie, w krajach słowiańskich, jak i w Polsce” [2012, 14], o czym można się przekonać, zapoznając się z bogatą bibliografią przywołaną w jej pracy [2012, 215–247].

uwzględnione zostały nazwy odznaczające się czytelną motywacją semantyczną w odniesieniu do rozpatrywanego czynnika motywacyjnego⁴.

Nazwy dwuwyrazowe składają się, jak to określa J. Biniewicz [Biniewicz 2002, 164–169], z terminu i nieterminu, przy czym jako termin rozumiany jest pierwszy element nazwy (człon rodzajowy), wytworzony w botanice, natomiast jako nietermin – element drugi (człon gatunkowy), wyraz zaczerpnięty z leksyki ogólnej, będący najczęściej przymiotnikiem. Takie zestawienia nomenklatoryczne zaczęły pojawiać się w polskiej nauce (Syrenius, Jundziłł, Kluk) w wyniku zastosowanej metodologii klasyfikowania roślin autorstwa K. Linneusza. Zasada nominacyjna oparta, zgodnie z wytycznymi Linneusza, na strukturze dwuelementowej (binominalnej) umożliwia nie tylko oznaczenie ogólne rośliny (rodzaj), ale również zawężenie jej charakterystyki w planie znaczeniowym do cech gatunkowych, co jest bardzo przydatnym zabiegiem z punktu widzenia systematyki i taksonomii. W przypadku niektórych roślin taką cechą gatunkową, umożliwiającą odróżnienie danego taksonu od innych może być specyficzne środowisko życia. Rodzaj ‘skrzyp’, ros. ‘хвощ’ (*Equisetum* L.) obejmuje ponad 20 blisko spokrewnionych gatunków, m.in.: skrzyp *leśny*, ros. хвощ *лесной* (*Equisetum sylvaticum* L.); skrzyp *polny*, ros. хвощ *полевой* (*Equisetum arvense* L.); skrzyp *łąkowy*, ros. хвощ *луговой* (*Equisetum pratense* Ehrh.); skrzyp *blotny*, ros. хвощ *болотный* (*Equisetum palustre* L.). Tym, co je odróżnia z punktu widzenia systematyki, jest przede wszystkim typ siedliska, mający wpływ na biologiczne przystosowanie się gatunku, a w nazwie wyrażony epitetem gatunkowym (przymiotnikiem relacyjnym). Ale charakterystyka miejsca występowania roślin może zawierać się także w będącym rzeczownikiem członie rodzajowym dwuwyrazowych nazw roślin leczniczych (lub w obydwu członach jednocześnie), na poświadczenie czego również zostaną przytoczone przykłady nominacji roślinnych.

Rośliny lecznicze w swoim naturalnym środowisku występują w składzie różnych zbiorowisk, których są częścią. Takie skupiska roślinne, składające się najczęściej z wielu gatunków, zwane są zespołami roślin lub asocjacjami. Do zespołów roślinnych należą m.in. las, łąka, szuwały jeziorne, zbiorowiska rzeczne i morskie, zbiorowiska ruderalne, wydmy piaszczyste, zbiorowiska

⁴ W analizowanych dwuwyrazowych nazwach botanicznych w językach narodowych (polskim i rosyjskim) człony nazw motywowane warunkami środowiskowymi wydodrębniono kursywą. Ze względu na wymogi redakcyjne, pomimo zaleceń Międzynarodowego Kodeksu Nomenklatury Botanicznej odnośnie do podawania łacińskich nazw naukowych kursywą, wyróżniono kursywą jedynie te człony nazw naukowych, które zostały umotywowane cechami siedliska roślinnego. Łacińskie nazwy naukowe ujęto w nawiasach zwykłych. Nazwy ludowe (regionalne, gwarowe), których dotyczy temat niniejszego artykułu, w całości wydodrębniono kursywą.

górskie, a także zbiorowiska terenów uprawnych [Prończuk 1982, 419–421; Kozłowski 2009, 10]. Specyficzne cechy zbiorowiska, w jakim występują rośliny, są uwzględnione w ich nazwach.

Na *zbiorowiska wodne* oraz *blotne* (szuwały jeziorne, zbiorowiska nadrzeczne, rzeczne i morskie) wskazują nazwy roślin leczniczych:

- *bagno* zwyczajne (*Ledum palustre* L.), n. lud.: *bagno pospolite*, *bagniak*; ros. багульник болотный, ros. n. lud.: *багно*, *багун душистый*, *болотная одурь*, *болотник* [Ошанин 1984, 49]. Bagno, to, jak czytamy u A. Brücknera, „prasłowo zachodnich i wschodnich Słowian”, *bagnem* jest też nazwa rośliny „od miejsca gdzie rosną” [Brückner 1970, 11]. Rosyjski wyraz ‘багно’ oznacza „грязь, болотистое место”, ‘багун’ – „болотное растение” [Фасмер 1986, 102–103], natomiast ‘багульник’ wywodzi się od dialektalnych „багулить – ‘отравлять’, багуля – ‘ядовитый гриб’, багно – ‘багульник’. [...] Растение получило название по месту произрастания” [Шанский 1971, 31]. Местообитание багульника *болотного*: „преимущественно на сфагновых болотах, торфяниках, в заболоченных лесах” [Полуденный 2001, 13];
- rukiew *wodna* (*Nasturtium officinale* R.Br.), ros. жерыха обыкновенная, n. lud.: *водяной кресс*, *ключевой кресс*, *водяной хрен* [Муханова 1991, 126] – rośnie „w pobliżu zbiorników wodnych (w mokrych rowach, przy źródłach i strumieniach)” [Strzelecka 2000, 492], „na brzegach czystych, chłodnych wód” [Dreyer 2008, 14];
- wiązówka *blotna* (*Filipendula ulmaria* (L.) Maxim.), ros. таволга вязолистная, n. lud. *лабазник* – „rośnie na wilgotnych łąkach, nad brzegami wód oraz w zaroślach” [Kozłowski 2009, 39]; „растет на лугах, болотах, по берегам водоемов, в сырых местах и среди кустарников” [Полуденный 2001, 33] – stąd bierze się rosyjska nazwa ludowa ‘царица лугов’ oraz człon rodzajowy polskiej nazwy zwyczajowej ‘blotna’. „Nazywana ‘królową łąk’, od wieków stosowana przez ludzi roślina według dawnych wierzeń poświęcona była druidom” [Linford 2009, 111]. Rosyjska nazwa zwyczajowa ‘лабазник’ poniekąd także motywowana jest miejscem występowania rośliny, o czym możemy przeczytać na jednej z rosyjskojęzycznych stron internetowych poświęconych ziołom: „Нередко растение подходит близко к жилью: встречается, как говорили в старину, ‘за лабазами’, то есть в тени различных хозяйственных построек – амбаров, хлебов, бань, сараев. Отсюда и второе обиходное название растения: лабазник”⁵;

⁵ Informacja dostępna na stronie *Растения, цветы, сад-огород* – „Florets.ru”, [online] <http://www.florets.ru/lekarstvennye-rasteniya/labaznik-vyazolistnyi.html> [23.08.2012].

- kniec *blotna* (*Caltha palustris* L.), ros. *калужница болотная*, n. lud. *żabieniec* – bylina pospolita „na wilgotnych, bagnistych łąkach, na terenach zalewowych, brzegach jezior, strumieni” [Strzelecka 2000, 227] – stąd motywacja członu rodzajowego nazwy ‘*blotna*’ oraz całej rosyjskiej nazwy botanicznej ‘*калужница болотная*’ (od ‘калуга’ – болото, топь [Фасмер 1986, II, 170]), a także nazwy ludowej ‘*żabieniec*’ (jej siedlisko to również miejsce występowania żab i innych płazów);
- аир *болотный* syn. аир обыкновенный, pol. tatarak pospolity (*Acorus calamus* L.) – epitet gatunkowy ‘*болотный*’ w rosyjskiej nazwie botanicznej wskazuje na siedlisko rośliny, która „произрастает зарослями по берегам рек, водных бассейнов с илистой почвой, в медленно текущих и стоячих водах и на заболоченных лужайках” [Соловьева 2006, 43];
- żurawina *blotna* (*Oxycoccus palustris* Pers.), ros. клюква *болотная*, ros. n. lud. *болотный виноград* – występuje „гłównie na niżu, на торфowiskach” [Strzelecka 2000, 630]. Łaciński epitet gatunkowy *palustris* bezpośrednio odsyła do środowiska, w jakim występuje roślina: „*paluster* – bagienny, bagnisty, rosnący na bagnie; z łac. *palus* = bagno, stojąca, stagnująca woda” [Rejewski 1996, 119].
- сушеница *топяная*, syn. сушеница *болотная* (*Gnaphalium uliginosum* L.), pol. szarota *blotna* – „растет по берегам рек, болот, у водоемов” [Полуденный 2000, 140]. Łacińska nazwa gatunkowa *uliginosum*, podobnie jak odpowiadające jej rosyjska i polska, wskazuje na miejsce występowania rośliny: „*uliginosus* – bagienny, rosnący na bagnach; z łac. *uligo* = wilgoć, bagno, grunt (teren) podmokły” [Rejewski 1996, 161];
- rosyjskie nazwy ludowe rdestu ostrogorkzkiego, ros. горец перечный: *горец водяной*, *водяной перец*, *лягушечник* (*Polygonum hydropiper* L., *Persicaria hydropiper* (L.) Delarbre), – także łacińska nazwa gatunkowa *hydropiper* „от греч. *hydro* – вода и *piper* – перец, т. к. растение произрастает близ воды и имеет жгучий вкус” [Блинова 1990, 180];
- ludowe nazwy bobrka trójlistkowego (*Menyanthes trifoliata* L.): *коничьина blotna*, *коничьина wodna*; ros. вахта трехлистная, n. lud.: *водяной трилистник* – bylina rosnąca „на podmokłych łąkach, мочарах i przy brzegach акwenów” [Kozłowski 2009, 68]; jej środowisko to „bagna, brzegi stawów i rowów” [Kuźniewski 1984, 29]; dlatego też „вахта – настоящий растительный плагибаум, который показывает, где начинается болото” [Соловьева 2006, 67].

Las jest miejscem występowania wielu roślin leczniczych, ale tylko w niektórych nazwach znalazło to odzwierciedlenie, przy czym zarówno w epitetach gatunkowych:

- dzięgiel *leśny* (*Angelica sylvestris* L.), ros. дудник *лесной* – występuje „w lasach wilgotnych i zaroślach” [Strzelecka 2000, 124];
- trybula *leśna* (*Anthriscus sylvestris* L.), ros. купырь *лесной* – „pospolita w lasach i zaroślach drzewiastych, przy olsach i łęgach nadrzecznych”⁶;
- przetacznik *leśny* (*Veronica officinalis* L.), ros. вероника лекарственная – „roślina borów, lasów i pastwisk” [Strzelecka 2000, 460],

jak i w nazwach rodzaju:

- *borówka* czarna (*Vaccinium myrtillus* L.), ros. черника обыкновенная – „bory iglaste, gleby świeże, wilgotne” [Mowszowicz 1983, 265];
- *borówka* brusznica (*Vaccinium vitis-idaea* L.), ros. брусника обыкновенная – „pospolita w suchych iglastych lasach” [Rumińska 1990, 67]; „bory sosnowe [...], wrzosowiska” [Dreyer 2008, 84];
- *przylaszczka* pospolita (*Hepatica nobilis* Mill.), ros. печёночница благородная – „rozpowszechniona na niżu w cienistych lasach i zaroślach” [Strzelecka 2000, 462].

Na siedlisko leśne wskazują także rosyjskie ludowe określenia lebiódki zwyczajnej, ros. душица обыкновенная (*Origanum vulgare* L.): *мята боровая*, *мята лесная* – miana te poniekąd odzwierciedlają szeroki areal zajmowany przez lebiódkę zwyczajną, która w stanie naturalnym spotykana jest pospolicie w lasach iglastych lub mieszanych, w tym na terenach górzystych: „в диком виде произрастает на всех континентах от зоны субтропиков до Крайнего Севера” [Муханова 1991, 68–71].

Na *górzystą rzeźbę terenu* jako siedlisko wskazują nazwy roślin leczniczych:

- *arnika górska* (*Arnica montana* L.), n. lud.: *kupalnik górski*, *potórnik górski*, *tranek górski*; ros. арника *горная*, n. lud.: *купальник горный*, *баранник горный* – „często występuje w górach (południe Europy, Sudety, Karpaty)” [Rumińska 1990, 39]; „преимущественно на высокогорных лугах Карпат” [Полуденный 2001, 7];
- *manżetka górska* (*Alchemilla monticola* Opiz.), pol. przywrotnik pasterski – „встречается в лиственных лесах, на сухих лугах, полянах, горных склонах”⁷; *monticola* z łac. *mons* – ‘góra’ [Kreiner 1960, 133];
- *różeniec górski* (*Rhodiola rosea* L.), ros. родиола розовая – „w Polsce spotykany w Sudetach i Karpatach” [Strzelecka 2000, 490–491].

⁶ Informacja dostępna na stronie *Medycyna dawna i współczesna: Dr Henryk Różański*, [online], <http://rozanski.li/?p=648> [01.08.2012].

⁷ Informacja dostępna na stronie *Лечение травами*, [online], <http://medicineherbs.info/opisaniya-lekarstvennykh-rasteniy/manzhetka-gornaya.html> [22.08.2012].

Na *łąkach* można spotkać takie rośliny lecznicze, jak:

- rzeżucha *łąkowa* (*Cardamine pratensis* L.), ros. сердечник *луговой* – „wilgotne łąki na żyznych glebach” [Dreyer 2008, 26];
- szalwia *łąkowa* (*Salvia pratensis* L.), ros. шалфей *луговой* – „suche, ciepłe łąki, skarpy, obrzeża dróg i zarośli” [Dreyer 2008, 58];
- świetlik *łąkowy* (*Euphrasia rostkoviana* Hayne.), ros. очанка *Ростковица* – „stanowi element zbiorowisk łąkowych i torfowisk” [Rumińska 1990, 491].

Epitetem gatunkowym ‘*polny*’/‘*полевой*’/‘*arvensis*’ bywają opatrzone rośliny lecznicze występujące w *zbiorowiskach terenów uprawnych*, często będące uciążliwymi chwastami (choć niektóre z nich wprowadzono do uprawy ze względu na szerokie zastosowanie w fitoterapii):

- skrzyp *polny* (*Equisetum arvense* L.), ros. хвощ *полевой* – „rośnie w skupiskach na polach, łąkach, przy drogach i w lasach” [Dreyer 2008, s. 12], „*arvensis* – polny, rosnący w polu, z łac. *arvum* = pole, łąn, ugor” [Rejewski 1996, 30];
- gorczyca *polna* (*Sinapis arvensis* L.), ros. горчица *полевая* – „zwykle jako chwast na polach, przydrożach i w ogrodach” [Dreyer 2008, s. 47];
- stąlnik *poлевой*, syn. стальник *пашенный* (*Ononis arvensis* L.), pol. wilżyna bezbronna.

W odróżnieniu od *form kultywowanych przez człowieka* (zaadaptowanych), które w nazwie charakteryzują człony gatunkowe ‘*ogrodowy*’ = ‘*садовый*’ = ‘*hortensis*’:

- majeranek *ogrodowy*, syn. lebiodka majeranek (*Origanum majorana* L., syn. *Majorana hortensis* Moench), ros. майоран *садовый*;
- lubczyk *ogrodowy* (*Levisticum officinale* Koch.), ros. любисток *аптечный* – roślina uprawiana w Europie: „gatunek ten dobrze udaje się w naszym klimacie” [Rumińska 1990, 179],

epitet gatunkowy ‘*dziki*’ (podobnie jak epitety: ‘*psi*’ = ‘*собачий*’ = ‘*caninus*’) wskazuje na *formę nie uprawianą* i pozyskiwaną ze stanu dzikiego:

- róża *dzika* (*Rosa canina* L.), ros. шиповник *собачий*, syn. роза *собачья*; pol. n. lud. *róża psia* – „pobocza leśnych dróg, przydroża, żywopłoty, zarośla” [Dreyer 2008, 65]; „występuje na całym obszarze Polski [...]. Ma duże znaczenie dla uprawy róż, gdyż używana jest jako podkładka” [Siedlecka 1985, 231];
- śláz *dziki* (*Malva sylvestris* L.), ros. мальва *лесная* – występuje pospolicie „na przychaciach i przydrożach” [Kozłowski 2009, 59].

Jak się wydaje, najczęściej wykorzystywanym w nazwach roślin leczniczych epitetem gatunkowym dotyczącym siedliska przyrodniczego jest przymiotnik jakościowy ‘*pospolity*’. Określa się nim gatunki roślin, *rosną-*

ce w stanie naturalnym powszechnie, a więc spotykane niemalże wszędzie, na terenie całego kraju, przy czym mogą to być różne miejsca – pola, pobocza, okolice dróg, stanowiska ruderalne⁸, łąki, lasy. Miejsca występowania takich gatunków cechuje więc typowość. Rosyjskim odpowiednikiem epitetu ‘*pospolity*’ jest ‘*обыкновенный*’, natomiast łaciński ekwiwalent to ‘*vulgaris*’:

- tymianek *pospolity* (*Thymus vulgaris* L.), ros. тимьян обыкновенный;
- bylica *pospolita* (*Artemisia vulgaris* L.), ros. полынь обыкновенная;
- gorczycznik *pospolity* (*Barbarea vulgaris* (R. Br.), ros. сурепка обыкновенная;
- głowienka *pospolita* (*Prunella vulgaris* L.), ros. черноголовка обыкновенная.

Nie zawsze jednakże taka cecha rośliny jak ‘powszechność występowania’ jest odzwierciedlona w jej nazwie rosyjskiej bądź łacińskiej, bowiem w procesie nominacji w tych językach mogły zostać uwzględnione inne atrybuty desygnatu, na które zwrócono uwagę w chwili nadawania nazwy. Uwaga ta odnosi się także do ‘odwrotnego’ kierunku porównywania. J. Biniewicz, analizując wielowyrazowe nominacje w terminologii Jundziłła, zauważa, że „niekiedy ten sam łaciński leksem, będący elementem obcej złożonej struktury, znajduje ekwiwalent w postaci różnych polskich oznaczeń” [Biniewicz 2002, 167]. Potwierdzeniem tej tezy (aczkolwiek w odwróconym kierunku) mogą być poniższe przykłady nazw, w których epitet gatunkowy ‘*pospolity*’ nie zawsze ma odpowiedniki strukturalno-znaczeniowe ‘*vulgaris*’ i ‘*обыкновенный*’:

- chrzan *pospolity* (*Armoracia rusticana* Gaertn.), ros. хрен обыкновенный;
- podbiał *pospolity* (*Tussilago farfara* L.), ros. мать-и-мачеха обыкновенная;
- tasznik *pospolity* (*Capsella bursa pastoris* L.), ros. пастушья сумка обыкновенная;
- krwawnik *pospolity* (*Achillea millefolium* L.), ros. тысячелистник обыкновенный;
- poziomka *pospolita* (*Fragaria vesca* L.), ros. земляника обыкновенная;
- podagrycznik *pospolity* (*Aegopodium podagraria* L.), ros. сныть обыкновенная;

⁸ Rośliny ruderalne – rośliny rumowiskowe, gatunki występujące samorzutnie w miejscach pozbawionych roślinności pierwotnej – na wysypiskach, rumowiskach, podwórzach, przydrożach: *Słownik wyrazów obcych* [online], <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3969843> [29.07.2013].

- portulaka *pospolita* (*Portulaca oleracea* L.), ros. портулак огородный;
- bazylika *pospolita* (*Ocimum basilicum* L.), ros. базилик душистый;
- *centuria pospolita* (*Centaurea umbellata* Gilib.), ros. золототысячник зонтичный;
- gwiazdnica *pospolita* (*Stellaria media* (L.) Vill.), ros. звездчатка средняя;
- czosnaczek *pospolity* (*Alliaria petiolata* (M. Bieb.), ros. чесночница черешковая.

Elementem siedliska przyrodniczego są charakterystyczne dla niego *warunki geologiczno-glebowe*, o czym informacje również możemy odnaleźć w nazwach roślin:

- kocanki *piaskowe* (*Helichrysum arenarium* (L.) Moench.), ros. бесмертник *песчаный*, syn. цмин *песчаный* – „występuje na wydmach, piaskach, odłogach” [Rumińska 1990, 213]; „произрастает на бедных, сухих, песчаных почвах” [Полуденный 2000, 29]; „*arenarius* – piaskowy, rosnący na miejscach piaszczystych, od *arena* = piasek” [Rejewski 1996, 28];
- macierzanka *piaskowa* (*Thymus serpyllum* L.), ros. тимьян ползучий⁹ – spotykana „w lasach sosnowych, na suchych polanach, stanowiskach piaszczystych” [Strzelecka 2000, 313];
- n. lud. *каменная валерьяна*, ros. патриния средняя (*Patrinia intermedia* Roem. et Schult.) – przymiotnik ‘*каменная*’ w dwuwyrzowej nazwie ludowej nawiązuje do siedliska gatunku, jakim są „голые скалы, каменистые россыпи” [Блинова 1990, 221].

O *strukturze i układzie podłoża* (w tym gleby), będącego składnikiem siedliska rośliny, informują także następujące nazwy:

- *jałowiec* *pospolity* (*Juniperus communis* L.), ros. можжевельник обыкновенный – „typowa roślina ubogich i jałowych gleb, rozpowszechniona prawie w całej Europie” [Rumińska 1990, 179]; „Rośnie na podłożu piaszczystym, obficie w suchych lasach sosnowych, a nawet, jak wskazuje nazwa – na jałowych, nieurodzajnych glebach” [Siedlecka 1985, 215]. A. Brückner wywodzi wyraz ‘*jałowiec*’ z tego, że roślina tak nazwana rośnie „na jałowej ziemi”, podając jednocześnie inną etymologię – „od kwiatów męskich, więc jałowych” [Brückner 1970, 198]¹⁰;

⁹ Człon gatunkowy nazwy rosyjskiej i łacińskiej jest związany ze sposobem rośnięcia – lodyga płożąca się.

¹⁰ Co może mieć związek z dwupiennością, czyli rozdzielноплциowością tej rośliny (będące surowcem leczniczym szyszkojagody powstają wyłącznie na osobnikach żeńskich).

- n. lud.: *waplinek*, *gipsówka* (*Gypsophila paniculata* L.), pol. łyszczec wiechowaty, syn. *gipsówka* wiechowata, ros. качим метельчатый, ros. n. lud. *зунсолюбка* – jest to roślina objęta ochroną gatunkową w Polsce, ale także uprawiana (wykorzystywana jako składnik bukietów), wymagająca gleby zasobnej w wapń – stąd wyraziste semantycznie nazwy ‘*waplinek*’ czy ‘*gipsówka*’. Łacińska nazwa rodzaju *Gypsophila* jest złożeniem powstałym z „greckich wyrazów *gypsos* = gips i *philos* = przyjaciel, zatem: roślina rosnąca na gipsach, na podłożu gipsowym” [Rejewski 1996, 80]);
- *пустырник сердечный* (*Leonurus cardiaca* L.), pol. serdecznik pospolity – „Пустырники растут как сорняки по пустырям” [Гаммерман 1990, 398];
- *skalnica* ziarenkowata (*Saxifraga granulata* L.), ros. *камнеломка* зернистая – występuje „na podłożach skalistych, zboczach nasłonecznionych” [Strzelecka 2000, 514]; rosyjska nazwa rodzaju ‘*камнеломка*’, może być również motywowana medycznym zastosowaniem ziele: „трава камнеломки зернистой в сборах в виде настоя, настойки применяется при моче- и желчнокаменной болезни”¹¹, podobnie jak będąca jej pierwowzorem łacińska nazwa *Saxifraga* pochodząca od *sax-* z łac. *saxum* – ‘skała’ i *frag-* z łac. *frango* – ‘łamię, kruszę’ [Kreiner 1960, 86 i 189.]. Tym niemniej, nazwę łacińską oraz jej rosyjską kalkę można wywieść, podobnie jak nazwę polską, od miejsca występowania rośliny – jej siedliskiem są przecież kamieniste zbocza oraz szczeliny w skałach, a korzenie w miarę wzrostu mogą powodować poszerzanie szczelin, a następnie pękanie skał;
- *poturnik* lekarski, syn. *parietaria* lekarska (*Parietaria officinalis* L.), ros. *постенница* лекарственная – nazwa naukowa *Parietaria* pochodzi od łac. *paries* = ‘ściana, mur’, co ma związek z nietypowym siedliskiem rośliny, jakim są pęknięcia murów [Rejewski 1996, 119; Wyk 2008, 226]; człon rodzajowy nazw botanicznych polskiej *poturnik* i rosyjskiej *постенница* także wywodzą się z tego, że roślina owa rośnie ‘na murach’ = *растет ‘по стенам’*;
- rojnik *murowy* (*Sempervivum tectorum* L.), ros. *молодило кровельное*, pol. n. lud. *róża kamienna* – „sadzony na stokach, w ogródkach skalnych” [Strzelecka 2000, 478]; łaciński epitet gatunkowy *tectorum* oznacza ‘okrywający’ – z łac. *tectum* = ‘dach, przykrycie’ [Kreiner 1960, 210], stąd też kalka ‘*кровельное*’ w języku rosyjskim;

¹¹ Informacja dostępna na stronie *Целебные травы*, [online], http://www.medherb.ru/sax_gr.htm [20.07.2012].

- cykoria *podróżnik* (*Cichorium intybus* L.), n. lud.: *podróżnik lekarski*, *podróżnik błękitny*; ros. цикорий обыкновенный. Jak wyjaśniają autor-ki *Zielnika polskiego*, roślina „nieodłącznie kojarzy się z wakacyjnymi wędrownkami, nie tylko dlatego, że ma kwiaty barwy pogodnego letniego nieba, ale i dlatego, że wiernie trzyma się szlaków komunikacyjnych. Rośnie na poboczach dróg, miedzach, nasypach wzdłuż torów kolejowych” [Kiljańska 1988, 89]. Stąd zapewne w nazwach (zwyczajowej i ludowych) pojawił się rdzeń oboczny *drog/dróż*. Mianem *podróżnik* (także: *podróżnik mleczowaty*, *podróżnik pospolity*, *przydrożnik*) w gwarach polskich, a także *подорожник* – w rosyjskich określa się również inny leczniczy gatunek – mniszka lekarskiego (*Taraxacum officinale* F. H. Wigg., ros. одуванчик лекарственный), przy czym motywacja semantyczna ww. nazw jest analogiczna jak w przypadku cykorii *podróżnik* [Waniakowa 2012, 94];
- *подорожник большой* (*Plantago major* L.), pol. babka zwyczajna – „растет по дорогам, на пустырях и в сорных местах, около жилья, на лугах” [Мацюцкий 1988, 70]; „возле дороги, тропинки в поле и в лесу, около речки и пруда – везде растет подорожник” [Покровский 2005, 6]; „на Руси траву, растущую у дороги, раньше называли *попутник*” [Соловьева 2006, 200]. Jak pisze H. Chodurska, „tego typu nazwy mają w dialektach wschodniosłowiańskich sporo synonimów” [Chodurska 2003, 93]. Jako przykład mogą posłużyć inne ludowe rosyjskie miana babki zwyczajnej, nawiązujące do miejsca występowania rośliny: *попутник*, *путник*, *придорожник*. Polskie nazwy gwarowe *podróżnik*, *przyputnik* [Waniakowa 2012, 95], *babka podrózka* [Pastusiak 2007, 125] również odznaczają się analogiczną motywacją. W pewnym sensie związek z miejscem występowania rośliny ma także łacińska nazwa rodzaju *Plantago*. Jak podaje B. Pokrowskij, „Название рода *Plantaginaceae* произошло от латинского *planta* – ступня, и *agere* – двигать, приводить в движение. Объясняется это тем, что семена подорожника очень клейкие и, приклеиваясь к обуви людей, копытам и лапам животных, легко расселяются по найденным тропам, дорогам” [Покровский 2005, 6].

Nazwa rośliny może wywodzić się od (nietypowego) *miejsca dojrzewania jej owoców*, czego przykładem jest orzech *ziemny*¹² (*Arachis hypogaea* L.), ros. *земляной орех*. W przypadku tej uprawianej w rejonach tropikalnych i subtropikalnych rośliny mamy do czynienia ze zjawiskiem geokarpii – doj-

¹² Inne popularne nazwy orzecha ziemnego to: orzech arachidowy, fistaszki, orzacha.

rzewania owoców pod powierzchnią ziemi – stąd człony gatunkowe *ziemny/земляной/hyrogaea* w nazwach zwyczajowych oraz naukowej.

Na siedlisko roślin leczniczych mogą wskazywać również ich łacińskie nazwy naukowe (nazwy rodzaju), podczas gdy odpowiadające im człony rodzajowe nazw zwyczajowych w języku polskim i rosyjskim motywowane są innymi czynnikami, bądź stanowią zapożyczenia wyrazowe i w takiej sytuacji nie mają czytelnej ‘formy wewnętrznej’. Ponieważ nazwy łacińskie często tworzone sztucznie na bazie języków narodowych¹³, motywacja taka może wynikać z opisu miejsc występowania roślin w tych właśnie językach:

- *Armoracia rusticana* Gaertn. (chrzan pospolity, ros. хрен обыкновенный) „Nazwa *Armoracia* wywodzi się z celtyckiego *ar* – blisko, *more* – morze i oznacza roślinę rosnącą w pobliżu morza; *rusticana* – znaczy po łacinie – wiejska” [Rumińska 1990, 107];
- *Alnus glutinosa* Gaertn. (olsza czarna, ros. ольха клейкая, syn. ольха чёрная) – от кельтского *al* – при, *lan* – берег, со określa miejsce występowania drzewa: „в поймах рек, на топях, в заболоченных местах” [Блинова 1990, 217];
- *Agropyron repens* (L.) P. Beauv. (perz właściwy, ros. пырей ползучий) „Nazwa rośliny wywodzi się od greckich słów *agros* – pole i *pyros* pszenica, czyli ‘polna dzika pszenica’, oraz łacińskiego *repens* – płożący się (rozesłany)” [Rumińska 1990, 365];
- *Agrimonia eupatoria* L. (rzepik pospolity, ros. репешок аптечный) – *agri-* z gr. *agrios* ‘dziki, gwałtowny, polny’ oraz *moni-* z gr. *mone* ‘pobyć’; *agri-monia* [Kreiner 1960, 6 i 132];
- *Ammi visnaga* Lam. (aminek egipski, ros. амми зубная) „Nazwa rośliny *Ammi* wywodzi się od greckiego słowa *amos* – piasek, często bowiem rośnie na stanowiskach piaszczystych” [Rumińska 1990, 31];
- *Nerium oleander* L. (oleander pospolity, ros. олеандр обыкновенный) – „от греч. *neros* – сырой, что связано с местообитанием растения” [Блинова 1990, 217];

¹³ Podstawą wielu łacińskich nazw roślin były ich miana w językach narodowych, które następnie zostały zlatynizowane pod względem morfologiczno-słowotwórczym. W nomenklaturze botanicznej prym wiodą zlatynizowane nazwy pochodzenia greckiego, ale spotyka się także nazwy o proveniencji arabskiej, tureckiej, chińskiej, japońskiej, czy też wywodzące się z języków celtyckich i in. Występuje jednakże i sytuacja odwrotna: bazą dla licznych nazw botanicznych w językach narodowych stała się łacina (botaniczna lub medyczna) – wówczas w oparciu o nazwy łacińskie tworzone nazwy-kalki w językach narodowych bądź nowopowstające nazwy były zapożyczeniami wyrazowymi, co szczególnie często miało i ma miejsce w przypadku roślin obcego pochodzenia, sprowadzanych z oddalonych geograficznie obszarów o innych warunkach klimatycznych, w postaci surowca w celach leczniczych, bądź w postaci nasion czy sadzonek w celach uprawy.

- *Origanum vulgare* L. (lebiodka pospolita, ros. душица обыкновенная)
 - „*Origanum* – латинизированное греческое название растения *origanon* от греч. *oros* – гора, *ganos* – блеск” [Блинова 1990, 186];
- *Rosmarinus officinalis* L. (rozmaryn lekarski, ros. розмарин лекарственный) – roślina pochodzi „znad suchych, górzystych brzegów Morza Śródziemnego” [Czerni 1990, 61], „розмарин впервые был найден на орошаемых брызгами волн приморских скалах южной Европы, что и отразилось в его названии (*ros* – роса, *marinus* – морской)” [Головкин 1986, 90], także zdaniem M. Rejewskiego nazwa pochodzi „najprawdopodobniej od występowania rośliny wzdłuż wybrzeży morskich; złożenie łac. *ros* = rosa i łac. *mare* = morze lub łac. *marinus*” [Rejewski 1996, 136]¹⁴.

Podsumowując, należałoby odpowiedzieć sobie na pytanie, jaki cel przyświecał człowiekowi w momencie ujmowania w nominacji językowej roślin charakterystycznych dla nich warunków środowiskowych? Czy były to tylko skutki bezpośredniej obserwacji przyrody, czy założenia były może bardziej praktyczne? Niegdyś znajomość roślin stosowanych w celach leczniczych, w tym siedlisk poszczególnych gatunków, a więc naturalnej przestrzeni, w której one występują, była ograniczona do grup ziółarzy, znachorów, czarowników, zakonników bądź lekarzy (na Руси это были травознаи – ведуньи, знахари [Соловьева 2006, 4]). Oni to właśnie, jako osoby ‘wtajemniczone’ znali i potrafili wskazać miejsca, gdzie można było pozyskać wartościowy surowiec ziółarski w dużych ilościach (ze względu na wspomniany na wstępie fakt, że rośliny zazwyczaj występują w zbiorowiskach). Tego typu wiedza biologiczna była niezwykle cenna, przekazywano ją z pokolenia na pokolenie, podobnie jak wiedzę na temat przeznaczenia poszczególnych roślin do leczenia konkretnych schorzeń. Jak można przypuszczać, zawarcie w nazwie, a więc jak byśmy to sprecyzowali, w jej podstawie onomazjologicznej, charakterystyki środowiskowej było więc nie tylko wynikiem poczynionych obserwacji i zdobytych doświadczeń, ale również stanowiło pewnego rodzaju odpowiedź, wskazówkę, gdzie można poszukiwać określonej rośliny (pod warunkiem właściwego rozeznania, czego należy szukać). Tego typu model nominacji językowej ma zatem znaczenie pragmatyczne i jest dowodem na praktyczne podejście człowieka do świata przyrody. Jak pisał E. Benveniste,

¹⁴ Zgółła odmienne wyjaśnienie łacińskiej nazwy, w oparciu o dane słowników etymologicznych Vasmera i Przeobrażeńskiego, proponuje Irena Łukaszuk, wg której „Łacińska nazwa *ros marinus* ‘rosa morska’ została tak nazwana z powodu świeżej zielonej barwy [Pr., II, 211; Vr., III, 495–496]” – zob.: Łukaszuk [2005, 101].

podsumowując relacje semiotyczne, „[...] język jest interpretantem wszystkich innych systemów językowych i niejęzykowych” [Benveniste 1977, 29; cyt. za: Poprzęcka 2008, 77–78]. Stwierdzenie to można byłoby odnieść do omówionej grupy nazw roślin leczniczych, bowiem jako znaki językowe służą one nie tylko porozumiewaniu się członków różnych grup społecznych¹⁵, ale poprzez swoją, niekiedy bardzo wyrazistą, strukturę semantyczną przekazują charakterystykę środowiskową desygnatów, a więc niejako interpretują rzeczywistość pozajęzykową (świat roślin), pełniąc, jako znaki językowe, funkcję reprezentatywną¹⁶. Jest to potwierdzeniem postawionej na wstępie niniejszego artykułu tezy o nieprzypadkowości w doborze nazw nadawanych przez człowieka roślinom.

Literatura

- Benveniste E., 1977, *Semiologia języka*, [w:] *Znak, styl, konwencja*, M. Głowiński (red.), Warszawa, s. 11–41.
- Biniewicz J., 2002, *Kształtowanie się polskiego języka nauk matematyczno-przyrodniczych*, Opole.
- Brückner A., 1970, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Chodurska H., 2003, *Ze studiów nad fitonimami rękopiśmiennych zielników wschodniosłowiańskich XVII-XVIII wieku*, Kraków.
- Czerni A., 1990, *Zioła żywią, zioła leczą...*, Warszawa.
- Dreyer E. M., 2008, *Zioła oraz ich trujące sobowtóry. Poradnik dla zbieraczy*, Warszawa.
- Kiljańska I., Mojowska H., 1988, *Zielnik polski*, Warszawa.
- Kozłowski J. et al., 2009, *Rośliny i surowce lecznicze. Podstawowe wiadomości z zakresu zielarstwa*, Poznań.

¹⁵ Stąd pełniące funkcję komunikatywną przedstawione w artykule różne typy nazw tych samych gatunków roślin funkcjonujące w różnych grupach społecznych – w środowisku naukowym bądź zawodowym, wśród społeczności wiejskiej, spotykane w literaturze pięknej czy też w codziennej (potocznej) komunikacji przeciętnych użytkowników języka.

¹⁶ Zob. definicję w: Polański K. (red.), 1993, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław, s. 165: „Funkcja reprezentatywna (przedstawieniowa, kognitywna, symboliczna, denotatywna, referencyjna) języka (mowy). [...] jest relacją, która wiąże wyrażenia (znaki) z pojedynczymi przedmiotami i zjawiskami świata zewnętrznego lub ich klasami. Dzięki istnieniu tej relacji, czyli dzięki konwencjonalnemu i kategoryalnemu przyporządkowaniu wyrażen wzmianowanym przedmiotom i zjawiskom mają one zdolność odsyłania użytkowników języka do tychże przedmiotów i zjawisk. F.R. w tym ujęciu implikuje wyjście języka na zewnątrz i powiązanie go ze światem realnym, obiektywnym, obserwowalnym. Stanowi ona tym samym warunek konieczny pełnienia funkcji komunikatywnej”.

- Kreiner J., 1960, *Słownik etymologiczny łacińskich nazw i terminów używanych w biologii oraz medycynie*, Wrocław.
- Kuźniewski E., Augustyn-Puziewicz J., 1984, *Przewodnik ziółolecznictwa ludowego*, Warszawa – Wrocław.
- Linford J., 2009, *Ziola. Kieszonkowy przewodnik*, Bath (UK).
- Łukaszuk I., 2005, *Rosyjskie nazwy kulinariów na tle języków słowiańskich*, Białystok.
- Mowszowicz J., 1983, *Przewodnik do oznaczania krajowych roślin zielarskich*, Warszawa.
- Pastusiak K., 2007, *Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin*, Warszawa.
- Polański K. (red.), 1993, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław.
- Poprzęcka M., 2008, *Brak słów*, [w:] *Wielojęzyczność nauki*, Wrocław – Warszawa, s. 76–87.
- Prończuk J. (red.), 1982, *Świat roślin*, Warszawa.
- Rejewski M., 1996, *Pochodzenie łacińskich nazw roślin polskich. Przewodnik botaniczny*, Warszawa.
- Rumińska A., Ożarowski A., 1990, *Leksykon roślin leczniczych*, Warszawa.
- Siedlecka I., 1985, *500 zagadek botanicznych*, Warszawa.
- Strzelecka H., Kowalski J. (red.), 2000, *Encyklopedia zielarstwa i ziółolecznictwa*, Warszawa.
- Waniakowa J., 2012, *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków.
- Wink M., 2008, *Rośliny lecznicze świata*, Wrocław.
- Блинова К. Ф., Яковлева Г. П. (ред.), 1990, *Ботанико-фармакогностический словарь: справочное пособие*, Москва.
- Гаммерман А. Ф., Кадаев Г. Н., Яценко-Хмелевский А. А., 1990, *Лекарственные растения (Растения-целители)*, Москва.
- Головкин Б. Н., 1986, *О чем говорят названия растений*, Москва.
- Мацюцкий С., 1988, *Туристу о растениях*, Москва.
- Муханова Ю. И., Хомякова Е. М., 1991, *Пряная зелень на грядках*, Москва.
- Ошанин С. Л., 1984, *Возвращение к травам*, [в:] *Дары природы / Солоухин В. А. и др. / сост. Ошанин С. Л.*, Москва.
- Покровский Б., 2005, *Подорожник – доктор и целитель*, Москва.
- Полуденный Л. В., Журавлев Ю. П., 2000, *Заготовка, выращивание и переработка лекарственных растений*, Москва.
- Полуденный Л. В., Терехин А. А., Маланкина Е. Л., 2001, *Дикорастущие лекарственные растения (Учебное пособие)*, Москва.
- Соловьева В. А., 2006, *Целебные травы России*, Санкт-Петербург.
- Фасмер М., 1986, *Этимологический словарь русского языка*, т. I и II, Москва.

Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В., 1971, *Краткий этимологический словарь русского языка*, Москва.

Medycyna dawna i współczesna: Dr Henryk Różański, [online] <http://rozanski.li/?p=648> [01.08.2012].

Słownik wyrazów obcych, [online] <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3969843> [29.07.2013].

Лечение травами, [online] <http://medicineherbs.info/opisaniya-lekarstvennykh-rasteniy/manzhetka-gornaya.html> [22.08.2012].

Растения, цветы, сад-огород – „Florets.ru”, [online] <http://www.florets.ru/lekarstvennye-rasteniya/labaznik-vyazolistnyi.html> [23.08.2012].

Целебные травы, [online] <http://www.medherb.ru/sax-gr.htm> [20.07.2012].

Wykaz zastosowanych skrótów

- ros. – rosyjski (nazwa rosyjska)
- pol. – polski (nazwa polska)
- n. lud. – nazwa ludowa
- syn. – synonim (nazwa synonimiczna)

Zgodnie z wytycznymi Międzynarodowego Kodeksu Nomenklatury Botanicznej, po łacińskich nazwach roślin podawana jest w formie skróconej informacja o autorze nazwy, który jako pierwszy opisał takson i nadał mu nazwę systematyczną (np. ‘L’ – to skrót od nazwiska K. Linneusza).

SELECTED MOTIVATIONAL ASPECTS OF MEDICINAL PLANTS NAMES’ IN POLISH AND RUSSIAN: NAMES OF PLANTS MOTIVATED BY ENVIRONMENTAL CONDITIONS

S U M M A R Y

The paper refers to the issue of medicinal plants, their names and motivation. Linguistic nomination of the discussed group – with environmental conditions as motivational factors – is illustrated with numerous Polish and Russian examples (both botanical and common names), as well as Latin ones (scientific names). The author believes that the choice of a nomination model is not fortuitous. Specific features of plants and places where they grow influence word formation processes and provide information about the plant species in question.

e-mail: wanda.stec@ug.edu.pl